

**TIL TARAQQIYOTINING JAMIYAT TARAQQIYOTI BILAN
MUNOSABATI**

Ma'rifova Ibodatoy: Andijon davlat chet tillari instituti, ingliz filologiyasi o'qitish metodikasi va tarjimashunoslik fakulteti, tarjima nazariyasi va amaliyoti I-bosqich talabasi

Ilmiy rahbari: Andijon davlat chet tillari instituti umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrasi o'qituvchisi Yuldasheva Sadoqatoy Bahodirovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqligi keng qamrovda tahlil qilinadi. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi tabiati, uning tarixiy shakllanish bosqichlari hamda jamiyat hayotidagi o'rni ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, til va tafakkur, til va madaniyat, til va milliy o'zlik o'rtasidagi munosabatlar mashhur tilshunos olimlar — Wilhelm von Humboldt, Ferdinand de Saussure, Edward Sapir, Noam Chomsky hamda o'zbek mutafakkirlari Alisher Navoiy va Abdulla Avloniy qarashlari asosida tahlil qilinadi. Maqolada globallashuv jarayonida tilning rivojlanish tendensiyalari, zamonaviy axborot makonining tilga ta'siri va milliy tilni asrash masalalari ham atroflicha ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida til va jamiyat o'rtasida o'zaro ta'sir va bog'liqlik mavjudligi, ularning bir-birini boyitib borishi ilmiy asosda xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: Til taraqqiyoti, jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy hodisa, tafakkur, madaniyat, milliy o'zlik, globallashuv, lingvistik tizim, terminologiya, ma'naviyat, adabiyot, kommunikatsiya.

Kirish

Til insoniyat sivilizatsiyasining eng muhim yutuqlaridan biridir. U nafaqat aloqa vositasi, balki jamiyat tafakkuri, tarixiy tajribasi va madaniy merosining saqlovchisidir. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari til taraqqiyoti bilan chambarchas

bog‘liq holda kechgan. Jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotidagi har bir o‘zgarish til tizimida o‘z aksini topgan.

Til taraqqiyotini jamiyatdan ajratib o‘rganish mumkin emas. Chunki til – bu jamiyat ehtiyojlari mahsuli. U jamiyat bilan birga yashaydi, rivojlanadi va takomillashadi.

Tilning ijtimoiy mohiyati

Til avvalo ijtimoiy hodisadir. U insonlarning birgalikdagi faoliyati jarayonida yuzaga kelgan va rivojlangan. Tilning asosiy vazifasi – muloqotni ta’minlash, ya’ni fikr almashishdir. Biroq uning vazifasi faqat kommunikativlik bilan cheklanmaydi. Til bilish (kognitiv), ekspressiv va madaniy vazifalarni ham bajaradi.

- Wilhelm von Humboldt¹ tilni “xalq ruhining ifodasi” deb atagan. Uning fikricha, til millat tafakkurining shaklidir. Demak, til jamiyatning ichki dunyosini namoyon etadi.

- Ferdinand de Saussure² esa tilni ijtimoiy tizim sifatida ko‘rib, uni belgilar sistemasiga tenglashtiradi. U tilni jamiyat tomonidan qabul qilingan va tartibga solingan tizim deb hisoblaydi. Bu qarash tilning individual emas, balki ijtimoiy xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Urug‘ va qabilalarning alohida hududlarda yashashi, turmush tarzining farqlanishi hamda o‘zaro aloqalarning susayishi natijasida bir umumiy til doirasida turli nutq ko‘rinishlari shakllana boshlagan. Dastlab yagona qabila ittifoqiga mansub bo‘lgan til birliklari vaqt o‘tishi bilan geografik va ijtimoiy omillar ta’sirida bir-biridan uzoqlashadi. Markazdan chetroqda yashagan guruhlar nutqida o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar paydo bo‘ladi. Bu tafovutlar asta-sekin chuqurlashib, mustaqil dialektlarni yuzaga keltiradi. Dialektlarning ko‘payishi esa til taraqqiyotidagi muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Ayrim hollarda bu dialektlar shunchalik farqlanib ketadiki, ular yangi til sifatida shakllanish darajasiga yetadi.

¹ The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

² Course in General Linguistics. – New York: McGraw-Hill, 1966.

Tilning ana shunday ichki bo‘linish va mustaqillashish jarayoni ilmiy adabiyotlarda differenziatsiya deb ataladi. **Differenziatsiya** — bu tilning ichki tarkibiy qismlarga ajralishi hamda ularning vaqt o‘tishi bilan mustaqil til maqomini egallash jarayonidir. Har bir xalq o‘z milliy adabiy tilining barqarorligi va nufuzini ta’minlashga intiladi. Ijtimoiy taraqqiyotning yuqori bosqichlarida hududiy shevalar o‘rtasidagi keskin tafovutlar asta-sekin kamayib, ular umumxalq adabiy tili me’yorlariga tobora yaqinlashib boradi. Bu hodisa adabiy tilning jamiyat hayotidagi mavqei va qo‘llanish doirasining kengayishi bilan bevosita bog‘liq.

Til rivojidadagi bunday yaqinlashuv jarayoni ilm-fanda integratsiya deb ataladi. Integratsiya — bir til tarkibidagi sheva va lahjalarning yagona adabiy me’yor asosida uyg‘unlashuvi, umumlashuvi demakdir. Mazkur jarayon tasodifiy emas, balki jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivoji bilan uzviy aloqador holda yuz beradi. Ya’ni ijtimoiy hayot taraqqiy etgan sari til ham ichki jihatdan birlashish va me’yorlashish tomon harakat qiladi.

Jamiyat taraqqiyoti va lug‘at boyligi

Jamiyat rivojlanar ekan, yangi tushunchalar va atamalar paydo bo‘ladi. Masalan, sanoat inqilobi davrida texnika bilan bog‘liq terminlar kengaydi. Axborot asrida esa raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, platforma iqtisodiyoti kabi tushunchalar tilga kirib keldi. Edward Sapir til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni alohida ta’kidlagan. Unga ko‘ra, til insonning dunyoni qanday idrok etishini belgilaydi. Demak, jamiyat tafakkuri kengaygani sari tilning ifoda imkoniyatlari ham boyiydi.

Til va tafakkur munosabati

Til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat ham muhim masalalardan biridir. Inson fikrlashi til orqali shakllanadi va ifodalanadi. Zamonaviy tilshunos Noam Chomsky tilni insonning tug‘ma qobiliyati bilan bog‘lab o‘rganadi. Uning nazariyasiga ko‘ra, til inson ongining tabiiy xususiyati bo‘lib, tafakkur rivoji bilan uzviy aloqadadir. Jamiyatda ilm-fan rivojlangan sari, murakkab tushunchalar paydo bo‘ladi va bu tushunchalarni ifodalash uchun til tizimi ham takomillashadi.

O‘zbek mutafakkirlari merosida til masalasi

O‘zbek adabiyoti va ma’rifat tarixida til masalasi doimo dolzarb bo‘lib kelgan. Alisher Navoiy³ turkiy tilning imkoniyatlarini amaliy ijodi orqali namoyon etib, uning adabiy maqomini mustahkamladi. Uning asarlari turkiy tilning boy va nafis ifoda vositalariga ega ekanligini isbotlab berdi.

Abdulla Avloniy⁴ esa tilni millatning mavjudlik belgisi sifatida baholagan. U til va adabiyot ravnaqini milliy uyg‘onish bilan bog‘lagan. Uning fikricha, tilni asrash – millatni asrash demakdir.

Globalashuv va zamonaviy til jarayonlari

Bugungi globalashuv sharoitida tillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir kuchaydi. Bu jarayon bir tomondan til boyishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan milliy o‘zlikka tahdid solishi mumkin. Xorijiy so‘zlarning ortiqcha qo‘llanilishi milliy til me’yorlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud. Shu sababli til siyosati, ta’lim tizimi va ommaviy axborot vositalari til taraqqiyotini to‘g‘ri yo‘naltirishda muhim rol o‘ynaydi.

Mahalliy tillar — muayyan hududda qadimdan shakllanib, shu yerda yashovchi aholi tomonidan tabiiy ravishda qo‘llanadigan tillardir. Ular xalqning tarixiy, madaniy va etnik o‘ziga xosligini ifodalaydi.

Pijin tillar — turli tillarda so‘zlashuvchi guruhlar o‘rtasidagi aloqa ehtiyojidan kelib chiqqan soddalashtirilgan aralash nutq shaklidir; grammatikasi cheklangan bo‘ladi.

Kreol tillar — dastlab pijin sifatida yuzaga kelib, keyinchalik bolalar tomonidan ona tili sifatida o‘zlashtirilgan va to‘laqonli til tizimiga aylangan tillardir.

Sun’iy tillar esa ma’lum maqsad asosida ongli ravishda yaratiladi; masalan, xalqaro muloqot uchun tuzilgan Esperanto.

Xulosa

Til taraqqiyoti va jamiyat taraqqiyoti o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bu ikki tushuncha bir-biridan ajralmas, o‘zaro ta’sirga asoslangan

³ Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.

⁴ Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

murakkab jarayondir. Til jamiyatning mahsuli sifatida yuzaga keladi, lekin ayni paytda jamiyatning keyingi rivojlanishiga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, bu munosabat bir yo'nalishli emas, balki ikki tomonlama xarakterga ega.

Tarixiy jarayonlar shuni isbotlaydiki, har bir ijtimoiy o'zgarish til tizimida o'z aksini topadi. Siyosiy tuzumlarning almashinuvi, iqtisodiy islohotlar, ilm-fan taraqqiyoti va madaniy yangilanishlar tilning lug'at boyligi, uslubiy qatlamlari hamda terminologik tizimiga ta'sir etadi. Yangi tushunchalar paydo bo'lishi bilan til ham yangilanadi, boyiydi va moslashadi. Bu jarayon tilning tirik va dinamik tizim ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi globallashuv sharoitida til masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro integratsiya jarayonlari tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuchaytirmoqda. Bu esa bir tomondan til boyishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan milliy tilning sofliги va mustaqilligini saqlash zaruratini yuzaga keltiradi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyoti jarayonida til siyosatini to'g'ri yo'lga qo'yish, ona tilining nufuzini oshirish va uni ilm-fan hamda texnologiya tili sifatida rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki milliy o'zlikni anglash omilidir. Inson o'z ona tili orqali tarixini, madaniyatini va qadriyatlarini anglaydi. Tilning boyligi – bu millat tafakkurining boyligi demakdir. Agar jamiyat o'z tiliga befarq bo'lsa, u o'z ma'naviy ildizlaridan uzoqlasha boshlaydi. Aksincha, tilga e'tibor kuchaysa, milliy ong va ma'naviyat ham mustahkamlanadi.

Shunday qilib, til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyotining ko'rsatkichi bo'lish bilan birga, uning muhim harakatlantiruvchi kuchi hamdir. Jamiyat qanchalik rivojlangan bo'lsa, uning tili shunchalik boy, mukammal va ilmiy asoslangan bo'ladi. Tilni asrash, uni zamon talablari asosida rivojlantirish va avlodlarga yetkazish esa har bir ongli jamiyatning ustuvor vazifasidir.

Xulosa qilib aytganda, til va jamiyat o'rtasidagi munosabat o'zaro boyitish va rivojlantirish tamoyiliga asoslanadi. Til – jamiyatning ma'naviy poydevori,

jamiyat esa tilning yashash muhiti hisoblanadi. Ularning uyg'un taraqqiyoti millat kelajagining mustahkam kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Wilhelm von Humboldt. *On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
2. Ferdinand de Saussure. *Course in General Linguistics*. – New York: McGraw-Hill, 1966.
3. Edward Sapir. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1921.
4. Noam Chomsky. *Aspects of the Theory of Syntax*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
5. Alisher Navoiy. *Muhokamat ul-lug'atayn*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.
6. Abdulla Avloniy. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
7. Viktor Vinogradov. *Tilshunoslik asoslari*. – Moskva: Nauka, 1972.
8. Boris Golovin. *Vvedeniye v yazykoznaniye (Tilshunoslikka kirish)*. – Moskva: Vysshaya shkola, 1979.
9. Shavkat Rahmatullayev. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: Universitet, 2006.
10. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.